

EESTI SELTSIDE SAADIKUTE AUDIENTS VENE KEISRI JUURES 1881. AASTAL JA NENDE MÄRGUKIRI KUI KATSE OSALEDA "SUURES POLIITIKAS"

Ea JANSEN

Ajaloo Instituut. Rütüti 6, EE-0001 Tallinn, Eesti

On püütud võimalikult mitmekülgset analüüsida üht ärkamisaja olulist dokumenti: eesti seltside saadikute poolt 1881. aasta suvel tsaarivalitsusele esitatud märgukirja, samuti selle esitajate audientsi keisri juures. Nimetatud dokument ja sündmus on eesti kodanikuühiskonna kujunemise märk. Balti rüütelkondade kui autonoomse "maariigi" ainsate seaduslike, ametlikult tunnustatud esindajate asemel asusid eesti seltside saadikud suhtlema tsaarivalitsusega mitte kui armu paluvad talupojad, vaid kui haritud, organiseerunud rahva esindajad, kes esitavad oma reformiprogrammi. Truualamlik esitusviis ei muutnud asja tuuma. Märgukirja käsitleti saksa, eesti, läti ja vene ajakirjanduses oma aja sensatsioonina. Autor on otsinud dokumendi valmimise tagamaid situatsioonid, kus aadlifunktsionäärid kahtlustasid eesti seltse peaaegu "mässus".

VARASEMAST KIRJANDUSEST

Hans Kruusist ja Friedebert Tuglasest alates on eesti ajalookirjandus 1870.–1880. aastate vahetust käsitlenud ikka ja jälle rahvusliku liikumise kahe suuna (dramaatilise) konflikti ning eri suundade taotluste ja ambitsioonide võimaliku lahknemise aspektist, keskendudes tunnustatuimate suurmeeste Jakob Hurda ja Carl Robert Jakobsoni kui isikute rollile. Järgnevate ridade kirjutajat ei huvita praegusel momendil mitte eesti rahvuslikus liikumises osalenud isikute või gruppide vahekord ja nende "programmide" eripära, vaid tollase ühiskondliku tõusu- ja kriisiaja põhiiseloome: eesti ja baltisaksa avalikkuse kui ühiskonnaelu omaette sfääride kujunemine ja konflikt, mille päris ilmselt tingis eesti avalikkuse politiseerumine. Küsimuse lähem vaagimine on vajalik ka seetõttu, et on kaheldud, kas eestlaste poliitilise kultuuri arenemata tõttu tollal saabki mingist politiseerumisest juttu olla; "ülalpool" valla tasandit puudusid eestlastel iga-sugused kodanikuõigused ja ka vallaomavalitsus oli seisuslik, seega külamiljööga piiratud sfäär. Niisiis: omaaegsete tsaariametnike ja baltisaksa rüütel-

kondlike tegelaste eeskujul on praegugi põhjust kahelda selles, kas õigusteta talupoegadest koosnev rahvas mingit poliitikat teha saigi.

Üks võtmeid selle mõistmiseks, kuivõrd eesti avalikkus oli olemas ja oli või ei olnud politiseerunud, peitub kindlasti tollal Balti provintssides enim kõmu tekitanud avalikus aktsioonis: Aleksander II surma järel Peterburi oma lojaalsust avaldama läinud eesti seltside esindajate vastuvõtus keiser Aleksander III ja keisrinna poolt juunis 1881 ning agraarseid ja poliitilisi nõudmisi sisaldava palvekirja *resp.* märgukirja esitamises keskvalitsusele.

1881. aasta saatkonna, selle audientsi ja memorandumi kui oma ajastu ühe iseloomulikuma dokumendi tähtsust on tegelikult küll teadvustatud ja tunnustatud eesti rahvusliku ajalookirjutuse algusest peale. Seda tegi juba Villem Reiman 1910. aastal – senaator N. A. Manasseini juhitud revisjoni käsitledes rõhutas ta, et eestlaste poolt revideerivaile ametnikele esitatud kümnete tuhandete avalduste ja palvekirjade aluseks ning lähtepunktiks oli 1881. aasta märgukiri, milles kajastusid rahva reaalsed vajadused ja mured. Reiman vaidles vastu baltisaksa avalikkuses levinud kujutelmale, nagu oluks nii see alusdokument või ka Manasseinile esitatud märgukirjad "üksikute kihutajate" töö vili. Ta kirjutas: "1881. aasta saatkonna vaated võtsivad kümneduhanded tõesti omaks. "Meie tunnustame seda petitioni kõigis tema punktides terve Eesti rahva hingesoovide tõsiseks avalduseks." Nii loeme sagedaste sisseantud [mõeldud: Manasseinile esitatud, E. J.] palvekirjades."¹ Aleksander Kruusberg, ärkamis- ja venestusaja irriteerivate dokumentide esimesi publitseerijaid, avaldas 1922. aastal 1881. aasta märgukirja teksti Ado Grenzsteini ärakirja järgi.²

Loomulikult ei saanud märgukirjast mööda ärkamisaja suuruurija Hans Kruus, kes juba oma lühikeses Eesti ajaloo õpikus andis sellele üldistava hinnangu: ta rõhutas, et ehkki märgukirjas sisalduvad soovid olid esitamise ajal "eeskätt "Sakala partei" omad" (neist andis ta eelnevas tekstis piisava ülevaate), "leidsid nad ometi laiades rahvamassides sooja pooldamist".³ Niisiis võttis temagi omaks Reimani seisukoha, et tegu ei olnud vaid mõne käremeelsema agitaatori kirja pandud nõuete, vaid rahva enamuse taotlustega. Hiljem on Kruus seitsmeteistkümne eesti seltsi saadiku esinemist Peterburis hinnanud kui suurejoonelist ja efektselt poliitilist demonstratsiooni.⁴

Eestlaste saatkonda pealinnas ja märgukirja kui (vähemalt formaalselt) Eesti Kirjameeste Seltsi algatatud üritust pidi paratamatult oma vastavas monograafias puudutama Friedebert Tuglas; ta peatus põgusalt saatkonna organiseerimisel ja märkis: ehkki algul näis, et saatkonna mõte on vaid "ülevoolava truualamluse" avaldamine, seisnes selle tegelik tähtsus siiski "Eesti rahva poliitilis-majanduslike nõuete programmi" esitamises valitsusele. Tuglase väitel polnud märgukirja

¹ Reiman, V. Kolm ajaloo hallikat venestamise päivilt. – Eesti Kirjandus, 1910, 1, 3.

² Kruusberg, A. Venestamise tulekul. Mälestused ja dokumendid. Tartu, 1922, 42–46.

³ Kruus, H. Eesti ajalugu kõige uuemal ajal, II. Tartu, 1928, 73.

⁴ Kruus, H. Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu. – Rmt.: Eesti ajaloo XIX sajandi teisel poolel. Tallinn, 1957, 204.

taga Kirjameeste Seltsi tollane juhatus, vaid Jakobson ja tema ringkond; tä juhtis tähelepanu Kirjameeste Seltsi esindajana saatkonnas osalenud Jakob Hurda seletusele, et oldi küll valmis avaldama pieteediaktina oma sügavat kurbust Aleksander II surma puhul, mingist märgukirjast polnud aga Kirjameeste Selts ega ka mitte Hurt isiklikult kuulnudki.⁵ Tuglas viitas mitmele põnevale küsimusele saatkonna ja märgukirjaga seoses – näiteks nende tegelik organisatsiooniline tagamaa ja salapära, mis memorandumi teksti koostamist ümbritses, ka esitatud nõuete seos Viljandimaa talupoegade 1864. aasta programmiga ja muu. Neile küsimustele pole keegi veel püüdnud konkreetselt vastata.

Nõukogude ajal avaldati märgukirja tekst ajalehest "Sakala" võetuna ajaloolugemikus.⁶ Rahvusliku liikumise käsitlustes, ka nende ridade kirjutaja sulest, on aga saatkonda kui aktsiooni ja märgukirja mõneti ignoreeritud ja memorandumis esitatut on kasutatud vaid "Sakala" demokraatlike taotluste näitena. Põhjalikumat vaatlust segasid tollal ideoloogilised karid: õhus rippus kahtlustus, et tegu on eesti "kodanluse" aktsiooniga juhtimaks 1880. aastate algul elavnenud talurahvaliikumist "piiratud kodanlike reformide seadusliku taotlemise teele"⁷, seega siis kõrvale tollal ajalooliselt ainuõigeaks peetavast rahvarevolutsioonilisest joonest.

Mitmetel aegadel ilmunud Eesti ajaloo üldkäsitluste seas on 1881. aasta märgukirjale õieti esimesena väärilise koha andnud oma 1987. aastal Stanfordis avaldatud Eesti ajaloo ülevaates Toivo Raun. Tema nimetas seda ärkamisaja tähtsaimaks poliitiliseks dokumendiks ja tõi ühtlasi lühikokkuvõtte esitatud nõudmistest. Memorandum sisaldas Rauna hinnangul Jakobsoni leerile omaseid radikaalseid ja ka "venesõbralikke" nõudeid (termin *russophile* on tema käsituses lai, hõlmates ka administratiivse tsentraliseerimise toetamist) ning kogu seitseteistkümmet eesti seltsi esindanud saatkonna lugu tähendas Rauna arvates seda, et Jakobsonil oli õnnestunud võita enda poole Eesti avaliku arvamuse enamus.⁸ Rauna huvitas siiski eelkõige eesti tollase ideoloogilise elu üldine karakteriseerimine, mitte Hurda–Jakobsoni võimuvõitlus või rahvuslike grupeeringute konflikt kui niisugune. Tema kokkuvõtlik järeldus oli, et põhiliselt oli eesti ühiskonna tollane poliitiline ja sotsiaalne mõte ü h t n e.⁹

Taastunud Eesti Vabariigis on tähelepanu köitnud rahvusliku ärkamise ja rahvusliku liikumise üldisemad probleemid; märgukirja on maininud oma Hurdamonograafias Mart Laar, ent taas klassikaliselt Hurda–Jakobsoni konflikti ja nende programmide erinevuse aspektist. Laar vihjab venestuslikele tendentsidele märgukirjas, eelkõige muidugi rahvakoolide Venemaa haridusministeeriumile allutamise nõude näol, mille tõttu Jakob Hurt ainsana eesti delegatsioonis sellele alla ei kirjutanud ja hiljem püüdis Peterburi saksakeelses ajalehes memorandumi esitajaist distantseeruda. Mart Laar märkab aga sedagi, et Hurda distantseeru-

⁵ Tuglas, Fr. Eesti Kirjameeste Selts. Tallinn, 1957, 133–137.

⁶ Eesti NSV ajaloo lugemik, II. Toim. E. Laul, A. Traat. Tallinn, 1964, 143–148.

⁷ Vrd.: Eesti NSV ajalugu, II. Toim. J. Saat, A. Vassar. Tallinn, 1963, 200.

⁸ Raun, T. U. Estonia and Estonians. Stanford, 1987, 65–66.

⁹ Samas, 66.

mine oli suhteline ja et ta võttis esitatud nõuded siiski oma kaitse alla, olles kriitiline baltisaksa võimukandjate suhtes.¹⁰ Nüüdseks on märgukirja teksti muude huvitavate dokumentide seas oma kooliõpetajatele ja laiemale üldsusele määratud lugemisraamatus kättesaadavaks teinud Toomas Karjahärm.¹¹

Niisiis on eesti seltside saadikute memorandumit mitmeid kordi publitseeritud ja seda on ikka oluliseks ajaloodokumendiks peetud. Ometi on iseloomustused jäänud põgusaks ja kogu aktsiooni ning märgukirja tegeliku ühiskondliku tähenduse laiemaplaanilist avamist pole ette võetud. Seda lünka katsuvad järgnevad read mõnevõrra täita. Takistuseks on aga see, et märgukirja organisatsiooniline taust kajastub allikates tollase pingelise ühiskondliku situatsiooni ja sellest tingitud konspireerimise tõttu puudulikult. Samas on huvitav ja paljuütlev kas või üksnes see, mida eesti, saksa, läti ja vene ajakirjanduses saatkonnast ja petitsioonist kirjutati ning mida kirjutatu ütleb sündmuse poliitilise iseloomu ja tähenduse kohta. Hurda–Jakobsoni "võimuvõitlus", ka eesti rahvusliku liikumise võimalike programmide võrdlused¹² jäägu seekord kõrvale.

MÄRGUKIRJA SISUST

Küsigem ehk kõigepealt, milles siiski seisnes kaasaegsete ja hilisemate uurijate tähelepanu köitnud 1881. aasta memorandumi sisuline u u d s u s. Ühele lihtsale teele selle selgitamiseks osutas juba Tuglas, nimelt vajadusele võrrelda seda dokumenti varasemate talupoeglike palvekirjadega, eelkõige Viljandimaa talupoegade 1864. aasta 9. novembri suurmärgukirjaga, mille on tuntuks kirjutanud Hans Kruus. Tegelikult ületati mõneti juba selgi puhul haritlaste osaluse tõttu petitsiooni teokssaamisel ja keelealaste nõuete lisamisega agraarühiskonnale omase talurahva palvekirja raamistik. Siiski oli Hans Kruusil vist õigus, kui ta tollast palvekirjadeliikumist Lõuna-Eestis nimetas üldkokkuvõttes "talunikekihi kriisiliikumiseks"¹³ – tegu oli raharendile ja taludeostule ülemineku aja kriitilise momendiga ning ennekõike loodeti ikka agraarkergendusi, vaevalt rohkemat.

¹⁰ Laar, M. Raamat Jakob Hurdast. Tartu, 1995, 117–120.

¹¹ Venestamine Eestis 1880–1917. Dokumente ja materjale. Koost. T. Karjahärm. Tallinn, 1997, 136–140.

¹² Võrrelnud on neid programme mitmed uurijad, viimati näiteks Mart Laar (Laar, M. Raamat Jakob Hurdast, 73, 105, 116–118 jm.). Eristatud on sel puhul kultuurirahvuslust ja poliitilist rahvuslust; seda on teinud allakirjutanu ja Toomas Karjahärm (vrd. Karjahärm, T., Sirk, V. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn, 1997, 207–221). "Hurda suuna" taotlusi iseloomustades on ikka tuginetud Grenzsteini üleskirjutusele mõõdukate tegelaste arupidamisest (vt. Kruusberg, A. Venestamise tulekul, 47–50; vrd. ka Koidula informatsiooni "kirjandusliku konsortsiumi" kokkutulekul 1880. aasta lõpul arutlusel olnud poliitilistest suundadest: L. Koidula õdedele ja vendadele 21. novembril 1880. – Rmt.: Koidula kirjad omakseile 1873–1886. Tartu, 1926, 393–394).

¹³ Kruus, H. Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid 1860-ndail aastail. – Rmt.: Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. Tallinn, 1957, 64.

Järgnevas on võrdlevalt kõrvuti asetatud "Sakalas" publitseeritud 1881. aasta memorandum¹⁴ ja Hans Kruusi käsitluses Lõuna-Eesti palvekirjadeliikumise kohta avaldatud 1864. aasta 9. novembri märgukirja tekst¹⁵.

Esimene punkt, nimelt talumaa sundmüük riiklikult kindlaks määratud hindadega ja keeld renti suvaliselt suurendada, oli mõlemas märgukirjas enam-vähem identne. Ent on ka erinevusi: 1864. aastal taotleti, et talumaid ei müüdaks teistest seisustest inimestele niikaua, kuni eesti talurahvas enda "üllespiddamiseks" piisaval määral pole maid "pärriseks saanud" ja et kindla maa- ja rendihinna kehtestamiseni renti ei tõstetaks ega aetaks taluperemehi nende kohtadelt minema. Need naiivsevõitu sõnastuses esitatud soovid on 1881. aasta märgukirjas asendatud nõudega kinnistada talumaa "Riigivalitsuse tahtmist mööda" täielikult eestlastele ja sõnastatud on programmiline eesmärk, et "Eestlased nii palju kui võimalik" maaomanikeks saaksid. Olulisel kohal 1864. aasta agraar-nõuetes oli teorendi (õeldi ikka "teo-orjus") kaotamine ja 1868. aastal see, suuresti just eelnenud rahutuste mõjul, ka keelati. Siiski olid keelul reservatsioonid ja tegelikus elus oli levinud ka seadusevastane teorent. Seetõttu on ka 1881. aasta märgukirja võetud taotlus, et kõik talumaa rendi- ja ostukontrahid tuleks "Riigivalitsuse poolest" läbi vaadata, kuna mõisnikud jätavad endale mitmesuguseid õigusi ja mõnikord püüavad säilitada "otsekohe teo-orjust." 1881. aasta dokumendis puudub varasemas palvekirjas leiduv turbasoode ja metsamaade taludele eraldamise nõue.

Agraaroludega seotud taotlustest leiame aga nüüd veel punkti "Kroonu ja maa maksude ja tegude ühteviisi jautamisest nii mõisa kui talumaa peale". Maksude ja koormuste võrdsustamine, iseäranis teetegemiskohustuse võrdne jaotus mõisa ja talude vahel, mida 1860. aastail veel nõuda ei osatudki, oli 1880. aastate alguseks muutunud populaarseks loosungiks ja tüliõunaks, mille ümber ajakirjandus ja eesti põllumeeste seltsid ägedaid lahinguid löid. Sakalas ja muudes ajalehtedes rõhutati suurt majanduslikku kahju, mida talud pidid teetegemiskohustuse tõttu kannatama, tegelikult oli aga küsimus pigem põhimõttes – taotleti võrdsust mõisnikega seaduse ees ja nende privileegide kaotamist.¹⁶ Ka 1881. aasta märgukirjas öeldi: "Sellepärast oleks õige kui see kahjulik mõisamaade eesõigus saaks kaotatud."

Kolm kaunis kaugeleulatuvat ja põhimõttelise tähtsusega taotlust langevad mõlemas märgukirjas kokku. Selles osas kajastub ehk tõesti haritlaste, eelkõige Johann Köleri ja vendade Petersonide mõju 1860. aastate talurahvaliikumisele. 1864. aastal sooviti Venemaa uue rahukohtusüsteemi laiendamist Baltimaadele; 1881. aastal rahukohtunõuet enam sellisel kujul ei esitatud, sest 1880. aastal oli rahukohtute sisseseadmine Eesti-, Liivi- ja Kuramaal põhimõtteliselt otsustatud. Küll aga sooviti, et mõisnike ja talupoegade esindajate poolt valitavad kohtunikud kinnitaks veel kohtuminister. Selle riigitruu taotluse tagamaaks oli – nagu

¹⁴ Sakala, 1881, nr. 33, 15. aug.

¹⁵ Kruus, H. Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid, 84–85.

¹⁶ Vrd. ka: Jansen, E. C. R. Jakobsoni "Sakala". Tallinn, 1971, 139.

sõnaselgelt välja öeldi – kartus, et uue kohtunike valimise süsteemi puhul jääb sakslastele ikkagi enamus. Veel taotleti 1881. aastal politseikohtute (haagi- ja sillakohtute) muutmist. Mõlemale märgukirjale oli ühine ka see soov, et eesti keelt kasutataks kohtukeelena: "Õigusse kohtute" muutmiseks koos palutakse 1864. aastal, et "kohto kirjad ja prottokolid saaksid eesti keele kirjutud"; 1881. aastal öeldakse kohtuasju käsitledes resoluutselt: "õiguse pärast peaks kohtu keel rahva-keel olema".

Ühine mõlemale märgukirjale oli ka taotlus kaotada mõisnike patronaadiõigus luteri kirikus. See kehtis enamikus kihelkondades. Tõsi, sõna "patronaat" 1864. aasta palvekirjas veel ei kasutatud ja sõnastus oli alandlik: paluti, et "kirriko õppetajad mitte meie tahtmist vasta saaksid ammeti peale seatud"; 1881. aasta märgukirjas aga tauniti patronaati teravalt ja öeldi asja jakobsonlikult politiseerides nii: "Patronadi õigus annab kiriku õpetajate valitamist enamiste koguni Saksa mõisnikute kätte. Kiriku õpetajad on sellepärast mõisnikute käes, peavad nendega ühes nõuus olema ja endid mõisnikute poliitika asjade juure pruukida laskma." Patronaadiõiguse kriitikaga olid nõus ka eestlastest kirikuõpetajad, sest koguduste suurem kaasarääkimisvõimalus avardanuks põlisrahvast pärinevate noorte õpetajate võimalusi kantslisse jõudmisel. Patronaaditülisid tuli tihti ette koguduste vastuseisu tõttu mõisnikest kirikueestseisjate soovitud sakslastest kandidaatidele.

Kolmas kahele petitsioonile ühine taotlus oli rahvakoolide allutamine Venemaa haridusministeeriumile: 1864. aastal sooviti, et "külla kolide parrandamiseks ja kossutamiseks Riigivalitsus neid koggoni kolide ministri kohto [= haridusministeeriumi, E. J.] omma hole alla võtaks, ka soviksime vägga et nende kolides saaks ka venne keelt õppetud" (viimast taheti "kauba ajamise" ja ka nekrutite pärast). Mis puutub 1881. aasta märgukirja, siis siin sõnaselgelt haridusministeeriumi mainitud polegi; vastav punkt kõlab nõnda: "Nii kaua, kui rahvakoolid Saksa mõisnikute ja kirikõpetajate ülevaatamise alla jäävad, ei ole iialgi loota, et seal kasuliku ilmlike teaduste ja Venekeele õppimise eest nii saaks hoolt kantud, nagu seda väeteenistuseks ja täielikumaks harimiseks tarvis läheb." On muidugi arusaadav, et saatkonna liikmel Jakob Hurdal kui pastoril ei sobinud esineda selle nimel, et kiriku mõju rahvakoolis vähendataks; kas ta aga ka koolide võimalikku venestamist kohaliku koolivalitsuse võimu nõrgenemisel suutis ette näha, nagu Mart Laar arvab¹⁷, on siiski teadmata. Igatahes toetas Hurt ise näiteks Eesti Aleksandrikooli allutamist haridusministeeriumile. Praegu teame, et eesti ja läti talurahvakoolide viimine kohalike koolivalitsuste ja kiriku ainualluvusest, seega siis siseministeeriumi haldusalast haridusministeeriumi haldusalasse 1885. aastal oli tõepoolest eelmäng koolide venestamisele. Seda aga 1881. aastal veel ei aimatud ega usutud. Opositsioon mõisnike ja pastorige domineerimise vastu kohalikes koolivalitsustes oli laialdane ja uue korraga loodeti saavutada eestlastele suurem õigus kooliasjades kaasa rääkida. Seda

¹⁷ Laar, M. Raamat Jakob Hurdast, 118.

näitavad paljud hilisemad arutlused eesti ajakirjanduses, kajastades ühtlasi sügavat pettumust ja nõrdimust, mille kutsus esile koolireformi tegelik teostamine 1887. aastaks. Et vene keel võiks olla rahvakoolis midagi muud kui esimene võõrkeel, seda ei suudetud kaua isegi ette kujutada.¹⁸

Kaks punkti 1881. aasta märgukirjas olid aga 1864. aastaga võrreldes täiesti uudsed, osutades muutunud ajale ja memorandumi koostamise teisenenud taustale. Kõigepealt oli selline eestlaste provintside omavalitsuses osaluse nõue, mis oli sihitud rüütelkondade ainuvõimu vastu. Tõsi, vastav lõik on sõnastatud küllaltki tagasihoidlikult: kurdeti selle üle, et "kõigis neis asjus, mis ühteviisi talu ja muu rahvasse puutuvad, ei ole talurahval mitte, nagu tõistel seisustel, eestseisjaid" ja sooviti eestlastele "riigi seadustest osasaamist" sel moel, et "Eestlaste eestseisus Sakslaste eestseisusega ühe vääriline oleks". Sellega on asja tuum siiski selgesti välja öeldud – nõuti seisuste võrdsust maaomavalitsuses ja rüütelkondliku autonoomia revideerimist.

"Riigi seadustest osasaamise" all mõeldi Euroopa-Venemaa kubermangudes ja maakondades kehtiva omavalitsussüsteemi, semstvo, laiendamist Balti kubermangudesse. Semstvote kompetents oli tegelikult ülimalt piiratud ja keeruka valimisseaduse abil püüti tagada ülekaal selleski kitsas ringis, nimelt haridus- ja sotsiaalelu korraldamisel, haritud kihtidele, faktiliselt ikkagi aadlile. Sellest ei olnud eesti tegelased ilmselt küllalt informeeritud. Sakala järgi näiteks oli semstvo niisugune "maa eestseisus", kus "kõik seisused ühel mõedul liikmed ja otsust tegemas on".¹⁹ Sõltumata sellest, mida semstvist teati või ei teatud, oli vastava nõudmise peamõtte seisuste võrdsus omavalitsuses, seega siis ka Balti kubermangude omavalitsuse moderniseerimine ja põlisrahva võimaluste avardamine ühiskonnaelu korraldamisel. Ei saa ju ka eitada, et hoolimata puudustest oli semstvo rahukohtu kõrval isevalitsusliku Venemaa moodsamaid institutsioone, mille omavalitsuslikke funktsioone liberaalsed ringkonnad tollal lootsid ja püüdsid laiendada. 1880. aastate algul näis isevalitsusprintsiibiga vastuolus olev semstvo ühe võimaluse ja vahendina teel konstitutsionalismi poole Venemaal.²⁰ Sellised lootused lämmatas 1880. aastate poliitiline reaktsioon ja kontrreformide seas 1890. aastal kehtestatud uus semstvokorraldus kitsendas veelgi alamate seisuste võimalusi osaleda maakonna- ja kubermanguomavalitsuses.

Ja lõpuks, 1864. aasta palvekirjast ei leia me midagi sarnast 1881. aasta märgukirja viimasele punktile, mis ka kohalikes valitsevates kihtides kõige enam ärevust tekitas. See oli soov, et eestlaste asustuselast moodustataks ühine administratiivüksus. Kirjutati: "Viimaks peame kahetsema, et vanad poliitika seadeldused sakslaste heaks Balti kubermangudes, kus maal kaks pärisrahvast,

¹⁸ Vt. lähemalt: **Jansen, E.** Eesti ajakirjanduse rahvuslikkusest venestamisajal. – Keel ja Kirjandus, 1996, 6, 390–394.

¹⁹ Sakala, 1881, nr. 44, 7. nov.

²⁰ Vrd. **Petrov, F. A.** Crowning the edifice. The zemstvo, local self-government and the constitutional movement 1864–1881. – Rmt.: Russia's Great Reforms. Toim. B. Ekof, J. Bushnell, L. Zakharova. Bloomington, Indianapolis, 1994, 197–213.

Eestlased ja Lätlased elavad, ei ole seda maad mitte rahvaste järele kahte kubermangu jaotanud, missugusel lool Eestimaal peale riigikeele üksainus ametlik ehk kohtukeel, see on, rahva Eestikeel, oleks." See oli vahest 1881. aasta memorandumi põhimõtteliselt kõige tähtsam, kaugeleulatuva perspektiiviga nõue; ühine kubermang kergendanuks eestlaste suhtlemist ja olnuks sisuliselt ettevalmistus võimalikule rahvuslik-territoriaalsele autonoomiale. Kuivõrd oluliseks märgukirja esitajad ise seda nõuet pidasid, näitab see, et Sakala avaldas peatselt pärast märgukirja üleandmist just selles küsimuses arutleva juhtkirja. Muu hulgas märgiti selles ka lätlaste ajalehe Baltijas Vehstnesis poolehoidu rahvuslike kubermangude ideele.²¹ Sakala 1881. aasta viimases numbris kinnitati resoluutselt: "Eesti ja Lätirahvas ei taha enam mitte Sakslaste kasuks kolmes kubermangus lahutatud olla, vaid tahavad Riigi kasuks kahte kubermangu ennast ühendada, nii et meil üks Eesti ja üks Läti kubermang on."²²

Nõudmise põhimõttelisele tähtsusele viitab ka peatselt alanud poleemika saksa ajalehtedega. Baltisakslaste konservatiivsete ringkondade seisukohti väljendav Rigasche Zeitung pühendas kahe kubermangu ideele juhtkirja pealkirjaga "Rahvuslik suurustamine" (*Nationale Ueberhebung*). Ajaleht nimetas ideed "Läti-Eesti utoopiaks" ja leidis, et nüüd olevat langenud viimsedki katted "võõralt vaimult", mis eesti ja läti ajalehti täidab; mida just "võõra vaimu" all mõeldi, pole päris selge. Riia ajalehe andmeil olevat põlisrahvaste häälekandjad oma utopia kaitseks kasutanud ka argumenti, et kaks kubermangu vastavalt eesti ja läti keelega (kui *Landessprache*) tulevat riigile odavam; seda kommenteeriti irooniliselt: võidakse ju ka avastada, et kõige odavam tuleb a i n u ü k s i riigikeele kasutamine.²³ Need sõnad olid muidugi prohvetlikud, kui arvestada seda, mis hakkas juhtuma 1885. aastast. Aga see ei väära etniliste kubermangude idee enda põhimõttelist tähtsust.

1917. aastal sellised üksused moodustatigi ja eestlased ning lätlased said rahvuslik-territoriaalse autonoomia, mis omakorda oli eelmänguks nende rahvusriikidele.

AUDIENTS

Märgukirja viisid Peterburi eesti seltside esindajad, aga esialgu kuulis eesti laiem avalikkus vaid saatkonnast ja tema vastuvõtust keisri poolt, mitte aga mingite soovide või reforminõuete esitamisest. Selles, et mitmesugused Venemaa piirkonnad ja institutsioonid avaldasid keisrikojas ettetulnud sündmuste puhul oma truualamlikkust, ei olnud midagi erilist – see oli isevalitsusliku maa tava. Nii reageeriti ka Aleksander II tapmisele (seda nimetas näiteks Sakala "hirmsaks mõrtsuka tööks"²⁴) kõikjalt üle Venemaa telegrammide ja lojaalsusaadresside

²¹ Sakala, 1881, nr. 34, 22. aug.

²² Sakala, 1881, nr. 51/52, 26. dets.

²³ Rigasche Zeitung, 1881, N 163, 18 Juli.

²⁴ Sakala, 1881, nr. 26, 27. juuni.

saatmisega või saatkondadega, kes viisid lahkunud valitseja hauale pärgi, korraldasid Peterburis leinajumalateenistusi ja keda uus keiser sageli armulikult vastu võttis. Juba märtsis 1881 käis Peterburis lätlaste deputatsioon, kes pani loorberipärja Aleksander II hauale, pidas Peeter-Pauli kindluse kirikus jumalateenistuse ning andis leina- ja truualamusaadressi üle tollasele siseministrile krahv M. Loris-Melikovile. Vastuvõttu keisri juures ei toimunud, paistab, et seda ei õnnestunud korraldada lihtsalt koordineerimiskeskuste tõttu; mingit memorandumit ei esitatud.²⁵ Aprilli lõpul käis Peterburis ka esimene saatkond Eestist – Viru Eesti Kalevipoja seltsi esindus ja selle võtsid Gatšinas vastu ka keiser ja keisrinna. Palvekirju ei esitatud, ehkki selline kavatsus algul kindlasti oli. Kalevipoja selts ei saanud seda tegelikult endale tollal lubada, sest oli agraarküsimusega tegelemise ja Virumaa talurentnike palvekirja organiseerijana eelmisel aastal saanud kubernerilt juba kaks hoiatust põhikirjas lubatud tegevuspiiride ületamise pärast. Ilmselt 1881. aasta aprillis keisripaarile siiski midagi kurdeti.²⁶

Olgu lisatud, et Viru Eesti Kalevipoja selts oli tollal mõneti omapärane, samas siiski ajale tüüpiline nähtus. Ta oli sellal ainus iseseisev kooliselts, asutatud Aleksandrikooli ürituse mõjul; ümbruskonna talupoegade osalus ja aktiivsus viisid ta aga ka põhikirjavastasesse sekkumisse agraaroludesse.²⁷

Aprillisaatkonna taga oli üksainus selts, juunikuu saatkonna taga aga juba seitseteist seltsi. Juunisaatkonna Peterburis-käiku ja kas või üksnes saavutatud audientsi (märgukirjast rääkimata) tunnetas eesti avalikkus ning ka baltisaksa ja läti avalikkus mitte mingi rutiinse, vaid erakordse sündmusena, ja seda enam, et delegaadid võeti Peterburis vastu piisava auga. Saatkonna vastuvõtt leidis laialdast kajastamist: Sakala avaldas neli numbrit läbiva pikkade juhtkirjade seeria ja tuli muidugi ka hiljem sündmuse juurde mitmetes seostes tagasi; Eesti Postimehele kirjutas mahuka üpris emotsionaalse juhtkirja saatkonnas osalenud Karl August Hermann. Pikalt refereerisid vastuvõttu aga ka vene ajalehed, eelkõige liberaalne Golos, samuti baltisaksa lehed ning ka läti press eesotsas aja-lehega Baltijas Vahstnesis. Ikka ja jälle on märgata, et sündmuse kaalu suurendab erinevate ajakirjanike või ajalehtede kirjasaatjate silmis asjaolu, et tegu on seitsmeteistkümnede eesti seltsi saadikutega.

Huvi peaks pakkuma ka delegatsioonis osalenud seltside esindajate nimekiri: Jakob Hurt (Eesti Kirjameeste Selts ja Eesti Aleksandrikooli peakomitee); Johann Köler (Aleksandrikooli peakomitee ja Tartu Eesti Põllumeeste Selts); Carl Robert Jakobson (Eesti Kirjameeste Selts, Viljandi ja Pärnu Eesti Põllumeeste seltsid ja Viljandi Koit); Mihkel Veske (Eesti Kirjameeste Selts, Pärnu Endla ja Paide Ühendus); Mart Mitt, Peeter Sukk ja Mihkel Elmik (Tartu Eesti Põllumeeste Selts); Karl August Hermann ja Rein Jürmann (Põltsamaa Eesti Põllumeeste Selts); Jüri Luha ja Peeter Luik (Tartumaa vallavanemate konve-

²⁵ Vt. läti saatkonna kohta: Rigasche Zeitung, 1881, N 69, 25 März; N 74, 31 März.

²⁶ Vt. lähemalt: Vassar, A. "Kalevipoja" selts Virumaa 1876–1881. – Rmt.: Ajaloo järskuldel radadel. Toim. J. Kahk. Tallinn, 1966, 194–201.

²⁷ Samas, 201.

rents); Gustav Kuusmann, Carl Romm ja M. Lõõtsmann (laevaselts Linda); Gustav Hagedahl (ajakirjanduse andmeil Rakvere lauluselts Linda²⁸), Johannes Wilhelmson (Narva Ilmarine); Aleksander Müller (Tartu Vanemuine); Theodor Jakobson (Tallinna Lootus ja Estonia); mõningail andmeil ka Peeter Kubja (Peterburi Eesti Heategev Selts).²⁹

Seesuguse suure delegatsiooni saatmine ei toimunud kahtlemata eestlaste siira ja lapseliku kurbuse tõttu lahkunud hea keisri pärast või puhtast truualamlikkusest (kuigi ka seesugust mentaliteeti oli), vaid see oli kaalutletud ja teadlikult ajastatud samm. Keskvalitsuse poliitika seisukohalt oli – või vähemasti näis – moment mõneti soodne, sest Aleksander III trooniletulekul tugevnes valitsuse poliitikas Balti aadlile vaenulik suund. Ehkki peale eelmise keisri tapmist pidas tsaarivalitsus oma üheks kõige tähtsamaks ülesandeks hirmutava "mässu" (красола) väljajuurimist, oli teisalt siiski veel tegu üleminekuajaga, mil vahepealne liberaalne kurss polnud täiesti taandunud. Konstantin Pobedonostzevi ja Mihhail Katkovi inspireeritud täisreaktsiooniline suund oli alles hoogu saamas. Seega poldud "mässust" hoolimata alamseisuste eneseavalduste suhtes veel nii umbusklikud kui mõned aastad hiljem. Isevalitsuse nn. unifitseerimispoliitika Balti provintside suhtes läks lõplikult käima alles 1880. aastate keskpaiku ja siis ilmnis ka poliitiline dilemma: ühelt poolt sooviti küll otsustavalt kärpida Balti aadli kui sakslaste õigusi ja muuta autonoomsed provintsid täielikult harilikeks Venemaa kubermangudeks, teisalt aga hinnati ikka veel kõrgelt selle aadli troonitruudust ega tahetud soodustada eestlaste ja lätlaste kui alamrahva aktiivsust ja nende rahvuslikke püüdlusi. Mil määral nende rahvaste eneseavaldusi "tasakaalu" nimel lubada, ses suhtes oli tsaariametnike seas ikka eriarvamusi; see avaldus muide ka selgesti suhtumises Eesti- ja Liivimaa rüütelkondade kaebustesse eesti rahvuslike ajalehtede ja seltside kohta.

29. aprillil kõrvaldati oma ametikohalt siseminister Loris-Melikov, kuid tema asemele tulnud krahv Nikolai Ignatjev, Venemaal populaarne kui euroopalik diplomaat ja San Stefano rahulepingu sepistaja, näis esialgu eestlaste jaoks hea lahendus. Slavofiilsete, samas aga ka liberaalsete sümpaatiate poolest tuntud Ignatjevit teati Eestiski mõningate talurahvasõbralike reformide initsiaatorina (näiteks pearaha kaotamine). Balti aadli suhtes oli Ignatjev eriliselt vaenulik; Riiginõukogu liige, endine kohtuminister krahv Konstantin von der Pahlen pidas ses suhtes vajalikuks hoiatada Liivimaa maamarssal Heinrich von Bocki, kui see 1881. aastal asus Peterburist toetust hankima kohalike rahvaste eeldatavalt mässuliste rahvuslike liikumiste maha surumiseks.³⁰

Just siseminister oli keisri juures toimunud audientside organiseerija ja sõltus temast, kas aadresse ja memorandumeid üle sai anda või ei. Ignatjev oli soodsalt häälestatud selleks, et vene ajakirjanduse järgi Balti parunite poolt rõhutatud

²⁸ Allakirjutanul puuduvad andmed sellise seltsi kohta, vist tegu Rakvere seltsiga Ööbik.

²⁹ Sakala, 1881, nr. 31, 1. aug.; Rigasche Zeitung, 1881, N 141, 22. Juni.

³⁰ **Tobien, A.** Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus, I. Riga, 1925, 21–22.

talupoegliku rahva esindajaid tsaari juurde lasta ja neilt isegi avaldusi vastu võtta. Vahendajaks Ignatjevi ja kohalike eesti tegelaste vahel oli ilmselt Köler.

Eesti delegatsioon saabus Peterburi 15. juunil ja juba kell 12 võttis selle vastu Ignatjev, kes olevat olnud eriliselt sõbralik: "krahvlik kõrgus rääkis lahkeste saadikutega ja tänas neid nende tuleku eest".³¹ Palvetanud põlvili mälestuskabelis, mis oli püstitatud atentaadipaigale Katariina kanali ääres, läksid eesti saadikud Peeter-Pauli kindlusse. Siin võttis nad vastu kindraladjutant Ganetski, kes asetas eesti delegatsiooni toodud kunstipärase hõbepärja Aleksander II hauale ja andis igale saadikule tsaari kalmult kimbukese lilli. Pärja panekul palus Carl Robert Jakobson lahkunud tsaarile igavest õnnistust ja kõik saadikud nutsid.³²

Audients keisri juures toimus 19. juunil. Ajalehereportaažides kirjeldati, kuidas eesti saadikud sõitsid esimese klassi vagunis Peterhoffi, kust nad keiserlike ekipaažidega viidi Aleksandria suvelossi. Siin toimuski kohtumine kindralimundris keisri ja leinariietuses keisrinnaga. Rigasche Zeitung peab vajalikuks kirjeldada, ilmselt Peterburi ajalehtede järgi, ka eesti deputaatide riietust: osa olid mustades frakkides valgete kaelasidemetega, Köleril rinnas akadeemikumärk ja Theodor Jakobsonil kaelas Tallinna linnanõuniku ametikett; teised olid rahvarõivais, vallavanematel kaelas oma ametirahad. Teiste seas tõusnud esile Sakala toimetaja atleetlik figuur.³³ Niisiis polnud armulikult vastu võetud eestlased mitte lihtsalt mingid talupojad, vaid juba väliseltki ühe haritud rahva esindajad eri ühiskonnakihtidest.

Audients algas Köleri tervitusega³⁴, "mille peale saadik Th. Jakobson Eesti-rahva alanduse ja truuduse kirja Venekeeles liigutatud healega ette luges". Esineja palus seejärel luba eestlaste emakeeles kirjutatud truualamlusavaldus koos venekeelse tõlkega keisri "jalgade ette" panna. Aadress, mille oli eesti ja vene keeles kirjutanud Mihkel Veske, võeti armulikult vastu.³⁵ Nüüd pöördus Carl Robert Jakobson eesti keeles keisrinna poole, töötades talle truudust eesti emade nimel. Jakobson meenutas, et eelmisel aastal Eestis viibides polevat keisrinna kõhelnud ka "vaese Eesti talupoja urtsikusse" astumast. Seejärel vestles keiser Köleri vahendusel iga saadikuga (Gustav Kuusmann olevat teinud talle selgeks eesti laevandusseltsi tähtsuse), keisrinna aga samaaegselt "väga armulikult" Th. Jakobsoni, C. R. Jakobsoni, J. Hurda ja K. A. Hermanniga. Pikemalt esines veel Jakob Hurt ja tema vene keeles peetud kõne oli eriti huvitav. Sakala järgi ütles Hurt: "Mina kui Kirjameeste seltsi saadik ja vaimuharimise nimel rääkija, ühtlasi kiriku ametnik, olen auuks ja õnneks saanud, Eestirahva kõige südamelikumat tänu ette tuua, et meile Keiserliku armu läbi vaba voli on antud, omal sünninud emakeelel raamatuid ja ajalehta välja anda, mis niiväga tähtjad on

³¹ Sakala, 1881, nr. 26, 27. juuni.

³² Sündmuse kirjeldus: Rigasche Zeitung, 1881, N 141, 22 Juni; Sakala, 1881, nr. 26, 27. juuni.

³³ Rigasche Zeitung, 1881, N 141, 22 Juni.

³⁴ Suursündmust on järgnevas kirjeldatud põhiliselt Sakalas ilmunu põhjal: Sakala, 1881, nr. 28, 11. juuli jj.

³⁵ Sakala, 1881, nr. 28, 11. juuli.

rahva vaimu harimiseks." Kinnitanud kombe kohaselt igati oma lojaalsust, lõpetas Hurt mõneti tähendusriikaste sõnadega: "Meie palume ja loodame, et Keiserlik arm ka edaspidi meid Eestlasi varjab, et meie oma rahva kirjandust ja emakeelt takistamata harime ja et ka edaspidi meie Evangeliumi usutunnistus Keiserlikust armust saab kaitstud." (Sic! Siin kajastub ehk ka kartus õigeusu pealetungi ees, mida juba kavandatigi.) Lõpuks improviseeris Köler veel kõne eesti ja vene rahva ajaloolisest sõbrusest; siis lõppes audients ja eesti saadikud lahkusid söömaajale Peterhoffi tohutu "õnne- ja rõõmutundmisega". "Rõõmusilmapisarad tilkusivad mitme mehe silmast välja."

Järgmisel päeval peeti Peeter-Pauli kindluse kirikus õigeusu ja siis Hurda poolt luteriusu jumalateenistus; Hurda jutluse ajal olid saadikud põlvili ja jälle valati pisaraid.³⁶

Ent kuidas ka õnnejoovastuse ja kurbuse- või rõõmupisaratega lugu polnud, audientsi kirjeldusi lugedes torkab silma eesti saadikute esinemiste teadlik rahvuslik suunitlus – igati püüti eestlaste ja nende keele olemasolu majesteetide teadvuses kinnistada. Tähendusrikkad ses suhtes olid aadressi kakskeelsus, C. R. Jakobsoni eestikeelne esinemine ja emakeelse vaimuharimise propageerimine J. Hurda venekeelses kõnes. Eesti saadikute sõnum oli, et truu alam ei tähenda veel venelast. Vaevalt see eriti mõjutas slavofiilse meelsusega isevalitsejat, aga selletaoline teadlik esinemine oli tähendusrikas ja kasu sellest said eelkõige eestlased ise nende enesetunde tõstmise mõttes – küllap loeti huvi ja teatud uhkusega ajakirjandusest vastavaid reportaaze või kuulati delegaatide jutte. Peaasi aga: see kõik kajastas eestlase kujutlust endast mitte ainult kui keisri alandlikust alamast, vaid samuti kui riigikodanikust, kes julgeb oma soove väljendada ja tahab asuda oma elu korraldamiseks poliitikat tegema.

Vene publiku tarvis võimendas saatkonna efekti ajakirjandus. Liberaalne Golos kirjutab, kuidas keiser võttis 19. juunil vastu seitsmeteistkümne eesti seltsi delegatsiooni ja iseloomustas eestlasi ka pikemalt: tänu Aleksander II headele reformidele on see rahvas jõudnud nüüdseks eneseteadvuseni, neil on oma originaalne kirjandus, talupoegadel põllumeeste seltsid ja rahva kasvanud esteetilisi vajadusi rahuldavad arvukad lauluseltsid. Ajaleht selgitas, et tegu on "kultuurse ja vaba" rahvaga.³⁷ Läti ajaleht Baltijas Vahstnesis rõõmustas saatkonna puhul: ometi on pealinna jõudnud ühe Baltimaade põlisrahva esindus sakslaste saadikute asemel, kes on kujutanud Baltimaid alati üksnes saksa provintsidena. Läti leht pälvis saksa ajakirjanduse poolt kohe süüdistuse haigestumises natsionalismi, ohtlikku moodsasse tõppe.³⁸

Lugedes esimesi, küllalt ulatuslikke reportaaze saatkonnast eesti- ja saksa-keelses ajakirjanduses, hakkab silma huvitav asjaolu: ei sõnagi märgukirjast ega selle üleandmisest, ka mitte Sakalas, mille toimetaja ometi pidi asjale lähedal

³⁶ Sakala, 1881, nr. 29, 18. juuli.

³⁷ Голос, 1881, № 170, 21 июня (juhtkiri).

³⁸ Rigasche Zeitung, 1881, N 145, 27 Juni.

seisma. Oma pika loo saadikute esinemisest lõpetas Sakala läti Baltijas Vehstnesise äsja mainitud sümpatiseerivate seisukohtade tsiteerimise ja Veske poolt koostatud alandliku aadressi täieliku teksti trükkimisega.³⁹ Ka Karl August Hermann kirjutises Eesti Postimehe veergudel pole memorandumist sõnagi.⁴⁰ Järelikult: konspireerimine kestis isegi pärast seda, kui memorandum oli sise-ministeeriumi üle antud. Millal seda täpselt tehti, pole selge. Arvatavalt oli tegelikuks esitajaks Köler, kes pärast audientsi käis veel üksi siseministeeriumis Ignatjevit tänamas.

Ent asi tuli välja ja baltisaksa ajakirjandus tõstis kära, enne kui eestlased ise jõudsid oma märgukirja laiemalt avalikustada. Ado Grenzstein iseloomustas tekkinud olukorda poeetiliselt: "Kuida kevadisel tuulel soe vihmahoog lume sulama ja jõed kohisema paneb..., nii on praegu ühe soovikirja avaldamine ajakirjanduse üles heiditanud ja suud ja suled pinevile tööle äratanud."⁴¹ Teate, et eesti seltside saadikud on Peterburis ka ühe palvekirja üle andnud ja lühikokkuvõtte selle üheksast punktist tõi kõigepealt Baltijas Vehstnesis.⁴² Arvatavalt oli lätlaste informeerijaks Carl Robert Jakobson. Läti ajaleht sedastas, et niisiis on eestlastel samad soovid ja taotlused mis lätlastelgi. Nüüd ärritus kõigepealt Rigasche Zeitung, kellel läti ajaleht oli niikuinii pidevalt kõneaineks. Riia juhtiv ajaleht (toimetajaks oli sellal konservatiivne Alexander Buchholz) refereeris Baltijas Vehstnesise järgi märgukirja ja nentis irooniliselt, et nüüd on siis lõpuks selgeks saanud, milles seisnevad eestlaste ja lätlaste seas pidevalt jutuks olevad "rahvuslikud taotlused" (*Nationale Bestrebungen*). Toimetus teatas, et ta ei kavatse märgukirja praegu kommenteerida; jäägu see Golositaolistele ajalehtedele. Küll aga avaldas ajaleht oma nõrdimust ja imestust selle üle, "et maarahva põllumajandus-, kirjandus- ja lauluseltsides arutatakse küsimusi, millel nende seltside avalike eesmärkidega midagi tegemist ei ole, ja et nende arutamiste tulemusena "eestlaste" esindajad Peterburgi reisivad ja need esindajad endale õiguse usurpeerivad provintside asjus (*in Landesangelegenheiten*) riigivalitsusele ettekandeid teha, kuigi on ometi olemas maa seaduslik esindus (*Landesrepräsentation*)".⁴³ Sellega mõeldi muidugi rüütelkondi ja nende maapäevi.

Seesugune nõrdimusavaldus näitab, mis just valitsevaid kihte ennekõike riivas, ning iseloomustab sel moel hästi eesti delegatsiooni ja märgukirja tegelikku poliitilist tähendust: eesti seltside esindajad tungisid Eesti- ja Liivimaa rüütelkondade kui "maa" ainsa seadusliku esinduse kompetentsivälja, kuhu ühe peaülesande ja õigusena kuulus riigivalitsusega suhtlemine. See oli juba

³⁹ Sakala, 1881, nr. 31, 1. aug.

⁴⁰ Eesti Postimees, 1881, nr. 26, 1. juuli.

⁴¹ Eesti Postimees, 1881, nr. 30, 29. juuli.

⁴² Viidatud refereeringu järgi: Rigasche Zeitung, 1881, N 159, 14 Juli.

⁴³ Rigasche Zeitung, 1881, N 141, 22 Juni. Baltisaksa tollase keelepruugi "maa" on eesti keelde raskesti tõlgitav, selles terminis peegeldus aga veendumus oma autonoomsetes õigustes: maaesindus, maariik ja muu, samuti kolme Balti provintsi kokkukuuluvus.

võimuvõitlus. Eesti seltside sütidistamine oma põhikirjaliste piiride ületamises ja märgukirja arutamises oli aga iseloomult denuntsatsioon, mida sama Riia ajaleht, aga ka muud baltisaksa lehed jätkasid järgmistel nädalatel ja kuudel veelgi tugevamate väljendustes. Kujunes tavaks kujutada eesti seltse kahtlaste poliitiliste organisatsioonidena ja sellega siis ka seaduserikkujatena. Olevat ammu teada ja ka eestlaste endi poolt tunnustatud, et nende seltsid on muutunud poliitilisteks klubideks, kirjutas Rigasche Zeitung mingi kõhkluse varjundita.⁴⁴

PÄRAST AUDIENTSI JA MEMORANDUMI ESITAMIST

Eesti seltside tegelastes tekitas saatkonna ja memorandumi vastuvõtt tunde, et on saavutatud poliitiline võit. Ülendatud meeleolu tunnistuseks on kas või C. R. Jakobsoni kiri Hurdale, saadetud Tallinnast 22. juunil 1881, mil Sakala toimetaja oli alles teel koju. Mart Laar on seda kirja, milles Jakobson palus luba Hurta taas Sakala kaastööliseks nimetada, hinnanud katseks "Hurta oma leeri üle meelitada"⁴⁵. Asja võib ka nii võtta, sest võimukas natuur Jakobson ju oli. Siiski tundub, et peaküsimus oli milleski muus: võimuvõitlus oli tõesti alanud ja eesti avalikkus tundis vajadust koonduda. Näis, et ühele ühtsele eesti "rahvaparteile" võivad nüüd avaneda uued võimalused. Seesugune julge poliitiline perspektiiv kumab ka Jakobsoni viidatud kirjas. Ta kirjutas: "Sakslased on siin meie Peeterburi juhtumiste pärast nii ilmrahutud, et omad pääd ära kautavad. Tõeste, nüüd oleks aeg, et meie oma võitu täieliseks teeksime, ka omas ühenduses välja astuksime ja oma vastaliste võidulootusi täitsa surmaksime. Nende lootus seisab nüüd ainult meie lõhutud rahvapartei oleku peal, aga kui seda enam ei ole, siis saavad nad järele andma ja meid meelitama hakkama. Nii saaksime vägevad olema, ja kõik meie asjad lähevad rutema sammuga edasi."⁴⁶

Muidugi oli Jakobson põhjendamatult optimistlik ja eestlaste vägevusest unistamine tundub naiivne. Lahke vastuvõtu tähendust ülehinnati. Olukord oli baltisaksa kõrgkihtide rünnakute tõttu eesti seltside ja Peterburis viibinud saadikute jaoks tegelikult üsna tõsine ja saatkonna-järgsel ajal tuli peamine energia kulutada hoopis sellele, et tõrjuda süüdistusi põhikirjadest kõrvalekaldumises ja seltside poliitilises tegevuses ning kaitsta delegaatide mainet. See viis ebaloogiliste ja vastakate argumentide esitamisele. Ühelt poolt kinnitati, et saadikud esindasid umbes kolme tuhande liikmega seitsetteistkümmet seltsi ning olid "igast seisusest kõige paremad Eesti mehed". Teisalt mööndi, et neil polnudki otseseid volitusi märgukirja esitamiseks ja väideti, et kui nad siiski palvekirja "Eesti rahva tarvituste kohta" siseministeeriumile esitasid, siis "on nad

⁴⁴ Rigasche Zeitung, 1881, N 161, 16 Juli.

⁴⁵ Laar, M. Raamat Jakob Hurdast, 119.

⁴⁶ C. R. Jakobson J. Hurdale 22. juunil 1881. Kirjandusmuuseum. Eesti Kultuurilooline arhiiv (KM, EKIA), f. 43, m. 6:5, l. 36.

seada kui mehed toimetanud, kes teadsivad, mis nende kohus tähtjal silmapilgul oli".⁴⁷ Niisiis püüti pealekaebuste ja poliitiliste süüdistuste vältimiseks väita, et tegu oli küll seltside esindajatega, kuid Peterburis toimusid nad märgukirja koostamisel ja esitamisel siiski vaid kui üksikisikud omal algatusel, kasutades vaid sobivat juhust. Vaevalt võib eeldada märgukirja koostamist Peterburis, ehkki kolm "vaba" päeva ju saadikutele oli; ilmselt võeti sel ajal – see kajastub selgesti ka ühes Sakala kirjutuses – varem valmistatud tekstile allkirjad.⁴⁸ Tekst võis olla juba varem Peterburis Köleri käes.

Veelgi vastuolulisem oli Jakob Hurda eespool juba viidatud õiendus ajalehe St. Petersburger Zeitungi veergudel. Ilmselt Kirjameeste Seltsi päästmise huvides väitis ta, et see selts ei ole iialgi arutanud oma koosolekutel poliitilisi või sotsiaalseid teemasid, vaid on ikka piirdunud põhikirjakohase kultuuri-tegevusega, mida Hurt ka lähemalt kirjeldas. Kui aga saadikute Peterburis viibimisel ka mingi palvekiri sisse anti – mida tema, Hurt, ei saavat ei väita ega eitada (*weder behaupten noch verneinen*), siis on seda teinud üksikud seltsid või isikud. Eesti seltsid tervikuna kirjutaks niisama vähe kui tema, Hurt, kõigile üheksale punktile kogusummas alla. Ent samas on huvitav see juba Mart Laari poolt sedastatud asjaolu, et oma avaliku kirja teises lõigus väitis Hurt, et märgukirjas esitatud soovid on ikkagi põhjendatud ja peegeldavad rahva tegelikke sotsiaalseid ja rahvuslikke vajadusi. Ta leidis, et maa (provintside) ametlik esindus pole seni neile vajadustele tähelepanu osutanud, vaid on seadnud rahva püüdlustele vastu jäiga *non possumus*'e. Mis ime siis, nentis Hurt, et eestlased üha enam kaotavad usalduse kohalike võimude vastu.⁴⁹ Seega ei õigustanud ta mitte üksnes märgukirja nõudmisi, vaid ka eestlaste omaalgatuslikku aktsiooni asuda suhtlema keskkvalitsusega kohalikest ametlikest võimukandjatest mööda minnes.

Oli paratamatu, et Hurda seesugune avaldus tõi kaasa süüdistusi kahemõttelisuses ja hurjutamisi nii eestlaste poolt kui ka saksa ajalehtedes. Tema artikli esimene osa oli vastuvõetamatu paljudele eestlaste seas, teine osa aga baltisaksa avalikkusele. Saksa ajakirjanduses väideti, et kohalike võimude üldsõnalise kritiseerimise asemel pidanuks Hurt kui pastor oma suguvendi rahule ja leppimisele manitsema ja meenutama sakslaste teeneid eestlaste vaimuhariduse edasiviimisel.⁵⁰ Üsna õigusega küsiti saksa poolt: kuidas siis nii võis olla, et tervikuna võttes ei teadnud delegatsioon ega eesti seltsid memorandumist midagi, ometi väidetakse, et tegu on kogu rahva soovidega?⁵¹

Eesti ajalehtedest võttis Eesti Postimees Hurda oma kaitse alla. Sakala, nagu arvata võibki, ründas teda tema väidetavalt reetliku eraldumise pärast teravalt. Seejuures oli Jakobsoni jaoks eriti taunimisväärne Hurda väide, et eesti seltsid

⁴⁷ Sakala, 1881, nr. 32, 8. aug.

⁴⁸ Sakala, 1881, nr. 48, 5. det.

⁴⁹ Käsitletud äratrüki järgi: Rigasche Zeitung, 1881, N 166, 22 Juli.

⁵⁰ Samas.

⁵¹ Rigasche Zeitung, 1881, N 168, 24 Juli.

tervikuna võttes kirjutaksid kõigile märgukirja nõudmistele alla sama vähe kui tema, Hurt. Jakobson seletas nüüd: kui Hurdale Peterburis märgukirja teksti näidati, olevat ta olnud kõigea nõus peale taotluse allutada eesti rahvakool otse Venemaa haridusministeeriumile kirikliku koolivalitsuse asemel. Seetõttu ei lubavat tema pastoriamet tal memorandumile alla kirjutada.⁵² Näib, et asi nii oligi (seda kinnitas hiljem ka Reiman) ja Hurt püüdis oma Peterburi saksa ajalehes avaldatud kirjas lihtsalt "vett segada", arvestades saksa lehtede vihaseid ja ohtlikke süüdistusi eesti seltside vastu.

Rünnakud eesti seltside vastu aga ei lakanud. Isegi näiteks Hurda enda sõber, eestlaste laulupidude patroone praost A. H. Willigerode (tal oli küll Hurdale ennegi olnud etteheiteid Aleksandrikooli ja muude rahvuslike ettevõtmiste pärast) kinnitas Liivimaa sinodil, et eesti seltside meelsus on koguni sotsiaaldemokraatlik ja nende eesmärk on vaid rahvast mõisnike ja kohalike ülemuste vastu üles ässitada.⁵³ Tema sõnad jõudsid ka ajakirjanduse veergudele ja äratasid eestlaste ning lätlaste poolel omakorda pahameelt.

Sügav mentaliteedilõhe ühelt poolt eestlaste ja teiselt poolt rüütelkondlike tegelaste ja ka eestlaste kultuuriharrastuste suhtes heatahtlike baltisaksa kiriku-meeste vahel ei võimaldanud viimastel mõista muutunud suhteid ja eesti avalikkuse tegelikke taotlusi-suundumusi. Hurt unistas eestlaste vaimuvägevusest, Jakobson isegi poliitilisest vägevusest, sakslastest kaasmaalastele aga tundus see rumala suurustamise ja lihtinimeste hullutamisena. Sama Willigerode oli Hurdale kirjutanud 1880. aastal: tal ei ole midagi eestlaste kujunemise vastu "eesti rahvaks" (mõeldud ilmselt rahvust kui kultuurilist üksust), kuid ei ole kujutletav, et Vene riik laseks tekkida saksa Liivimaa rusudest mingit "Eesti Liivimaad".⁵⁴ Niisiis kardeti varakult eestlaste poliitilisi pretensioone ja arvati, et alamrahvas kaldub mingile ohtlikule ja ebakõlbelisele teele, osutudes seejuures mängukanniks keskvalitsuse ja vene šovinistide-venestajate käes. Ent kahtlustuste ja pöördumistega tsaarivõimude poole abi saamiseks mässuliste tendentside vastu just taastoodetigi närvilist õhkkonda ning soodustati seda, et tekkis võistlus keskvalitsuse soosingu pärast rüütelkondade ja end kah juba inimesteks pidavate eestlaste organisatsioonide vahel.

MÄRGUKIRJA JA SAATKONNA TEOKSSAAMISE ORGANISATSIOONILINE TAUST

Märgukirja koostamine toimus saladuskatte all ja paistab olevat üsna kindel, et seda seltsides eelnevalt ei arutatud, vähemasti mitte avalikel koosolekutel, või ehk ei peegeldanud protokollid alati tegelikku mõttevahetust. Sellelaolisteks arutlusteks oli olukord 1881. aasta kevadel liiga ärev; nii eesti ajalehed kui ka

⁵² Sakala, 1881, nr. 48, 5. det.

⁵³ Rigasche Zeitung, 1881, N 222, 25 Sept.

⁵⁴ H. A. Willigerode J. Hurdale 17. märtsil 1880. KM, EKIA, f. 43, m. 25 : 32, l. 13.

seltsid olid parasjagu rüütelkondade tugeva löögi all. Eriti aktiivne oli Liivimaa rüütelkond, kes taotles tsensuuri ümberkorraldamist, süüdistas Liivimaa kubeneri A. Uexküll-Güldenbandti passiivsuses⁵⁵ ja üritas k a v a k i n d l a t rünnakut eesti seltside vastu⁵⁶. Üks aadlis erilist pahameelt äratanud sündmusi oli eesti põllumeeste seltside saadikute esinemine regionaalsel põllutöö kongressil Riias 1881. aasta veebruaris. Huvitav, et lätlased kongressile kedagi ei saatnud, küll aga osalesid ja olid üsna aktiivsed viis eestlast Pärnu, Viljandi ja Tartu põllumeeste seltsidest. Nad püüdsid läbi suruda ka talude ebaseaduslike teorendilepingute revideerimise otsust.⁵⁷ Osalust nimetatud kongressil on põhjust meenutada ka seetõttu, et selles peegeldus eesti põllumeeste seltside püüe "end avalikkuses maksuma panna" ning et see avaliku esinemisena mõjukal foorumil oli mõnes mõttes nagu eelproov juunisaatkonnale.

Pärast kongressi esitas Liivimaa rüütelkonna maanõunike kolleegium kubenerile süüdistuse rahvusliku ässitustöö kohta eesti seltsides, eelkõige põllumeeste seltsides, mispeale kuberner palus konkreetsemaid andmeid. Hans Kruus näitab, et kuigi niisuguste andmete hankimiseks hakkasid aadlifunktsionäärid looma isegi spetsiaalset "spioonivõrku", ei suudetud poliitiliselt kompromiteerivat materjali ometi kuigivõrd leida. See ei vähendanud aga Liivimaa maanõunike agarust eesti seltside vastu uute kaebuste esitamisel.⁵⁸ Eelkõige oli löögi all Tartu Põllumeeste Selts, vahest ka seetõttu, et baltisakslaste poolel tegutses Tartumaal selline aktiivne mees nagu Nikolai von Essen Kastres (ise eesrindlik põllumees, aitas selles mõttes ka oma talupoegi); lähedal Urvastes asus ka Aleksandrikooli vaenlasena tuntuks saanud Hermann von Samson. Ent teisalt olid ka Tartumaa talunikud üks tugevamini organiseeritud rühmitusi eestlaskonnas ja eestlaste poolelgi polnud puudu aktiivsetest liidritest. Tartu kandis olid sellised eelkõige Mart Mitt (elukoht küll Võrumaal Kanepis, aga oli Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi esimees) ja Mihkel Veske. Lisaks tegevusele Tartu Põllumeeste Seltsis hakkas Veske 1880. aastal organiseerima – küll Viljandimaa eeskujul – Tartumaa vallavanemate konverentse. Need pälvivid kohe, nagu Veske tollane aktiivsus tervikuna, politsei erilise tähelepanu. Ikka ja jälle tõusis küsimus, miks Veske talupoegadega kohtub ja mida arutatakse.⁵⁹ Teatavasti keelas peatselt kuraator Stackelberg Veskel kui Tartu ülikooli õppejõul tegevuse igasugustes rahvuslikes organisatsioonides; hiljem lubati tal siiski jääda Eesti Kirjameeste Seltsi.

Niisiis, saatkonnale vahetult eelnenud ajal ühiskondlik pingeline Liivimaal aina kasvas. Eestlaste omaalgatuslik aktiivsus pörkas ikka ja jälle kokku vanade struktuuride esindajate jäiga alalhoidlikkusega.

⁵⁵ Vrd. **Kruus, H.** Liivimaa rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku trükisõna vastu 1879–1883. – Rmt.: Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. Tallinn, 1957, 183–191.

⁵⁶ **Kruus, H.** Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu, 200.

⁵⁷ Vt. ka: **Jansen, E. C. R.** Jakobsoni "Sakala", 116.

⁵⁸ Vt. lähemalt: **Kruus, H.** Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu, 200–205.

⁵⁹ Vt. lähemalt: **Jansen, E.** Mihkel Veske ühiskondlik-poliitilisest tegevusest. – Rmt.: Studia historica in honorem Hans Kruus. Toim. J. Kahk, A. Vassar. Tallinn, 1971, 394–396.

Eestimaal olid eestlaste võimalused omaalgatuseks ja seltsitegevuseks veelgi piiratumad kui Liivimaal ning nende igasuguseid avalikke samme jälitasid kohalikud võimumehed veel hoolikamalt, püüdes neid juba eos lämmatada. Ilmekas näide sellest on Harju–Lääne ja Viru–Järva põllumeeste seltside asutamise tõkestamine Eestimaa rüütelkonna poolt selsamal 1881. aastal, kurja juureks väga aktiivne rüütelkonna peamees Wilhelm von Wrangell. Harjumaal käitusid haagikohtunikud seejuures taluperemeestega tseremoonitsemata nagu omaaegsete mässajatega.⁶⁰

Samal ajal oli eesti ühiskonna organisatsioon, vähemasti Lõuna-Eestis, saavutanud juba seesuguse taseme ja inimeste osalus avalikkuses saanud seda võrd endastmõistetavaks, et asi võis vaid e d a s i minna ja oma huvide eest välja astumiseks otsiti aina uusi võimalusi ning ühise tegutsemise vorme. Üks ettekäändeid ühistegevuse arendamiseks oligi truualamlikkussaatkonna organiseerimine Aleksander II mälestamiseks. Erilist aktiivsust näitasid nüüd põllumeeste seltside kõrval eelnevalt juba mainitud uued ühendused – vallavanemate konverentsid Tartu-, Viljandi- ja Võrumaal, mis püüdsid luua ka alatise keskusi ("toimetajate komiteed"). Saatkonna valimiseks – aga kas ainult selleks? – taheti 1881. aasta kevadel kokku kutsuda eesti vallavanemate üldine kongress. Sakalast võime lugeda: "Esiotsa oli nõuuks võetud, et igast maakonnast vallavanemad neid saadikuid valitseksivad, ning Viljandi maakond tegi alustust seeläbi, et Viljandimaa vallavanemate toimetajate komitee, mis need omail endistel koosolekutel edespäidise koosoleku toimetajaks olivad valitsenud, Viljandi linna politsei-raehärra käest luba küsisivad, Viljandi linnas seks kokku tulla, kuidas oma leinamist ja alandust Keiserliku Majesteedile avaldada võiksivad. Aga see nõuu ei läinud mitte korda."⁶¹ Niisiis, luba ei saadud ja selles pole midagi üllatavat, ehkki tegu oli kõige lojaalsema ettevõtmisega. Kohalikud võimukandjad kartsid suuremaid kokkutulekuid ja seda, et truualamlikkuse varjus võib toimuda ka midagi muud, sest igal sammul näis kollitavat eestlaste rahvuslik-poliitiline ässitustöö. Üle maakondade piiride ulatuv vallavanemate organiseerumispüüd tundus eriti kahtlane, sest see näis viitavat salamõttele hakata kujundama midagi uue maeesinduse taolist. J. Kurriku mälestuste põhjal jääbki näiteks Tartumaa vallavanemate konverentsist 1880. aasta detsembris väikese parlamendi mulje: "Ma nägin ja kuulsin, kuidas terve "Vanemuise" saali täis lihtsaid maamehi hommikust õhtuni harutas ja seletas rahvaelu tähtsaid küsimusi."⁶² Neid "rahvaelu tähtsaid küsimusi", mida ka eesti ajakirjandus arutas, püüti ühisaktsiooniks koondunud seltside esindajate ja märgukirja kaudu nüüd ka keskvalitsusele teadvustada ja rüütelkondadest mööda minnes vastavaid reforme saavutada.

Seda möödaminekut polekski võib-olla tarvis olnud, kui rüütelkonnad ise oleksid osutanud suuremat valmidust rahva reaalsete vajaduste arvestamiseks,

⁶⁰ Vt. lähemalt: Tallinna Eesti Põllumeeste Selts 1888–1938. Koost. M. Aitsam. Tallinn, 1939, 14–20.

⁶¹ Sakala, 1881, nr. 26, 27. juuni.

⁶² Kurrik, J. Vilksatudest ärkamisajast. – Eesti Kirjandus, 1922, 187–188.

uuteks reformideks ning oma õiguste jagamiseks teiste seisustega. Aadli mõningad ringkonnad olid muutuste hädavajalikkuses ka tõepoolest veendunud. Selsamal ajal, 1870. aastate lõpul ja 1880. aastate algul, toimusid ju näiteks Liivimaa rüütelkonna maapäeval liberaalide ja konservatiivide ägedad kokkupõrked omavalitsusreformi (*Verfassungsreform*⁶³) pärast; vaeti võimalikku vastutulekut valitsuse kavandatavatele muudatusele – semstvosüsteemile – ning ka eesti ja läti rahvuslike liikumiste taotlustele. Ometi ei suudetud jõuda ühistele seisukohtadele ses suhtes, kas üldse ja kuivõrd lubada eestlastele ja lätlastele õigusi provintsiomavalitsuses. Liberaalid toetasid põlisrahvaste osalust rüütelkondlikel maapäeval, konservatiivid majanduslike küsimustega tegeleva üksuse, nn. maksukogu loomist maapäeva kõrvale. Sellesse võiksid kuuluda ka vallavanemad. Suutmata ja tahtmatagi ära oodata vaidluste tulemusi, hakkasid põlisrahvast avalikkuse liidrid hoopis ise organiseerima vallavanemaid ja esitasid avalikult nõude laiendada Baltimaile semstvosüsteem.

Ülemaaline või ka ühe kubermangu vallavanemate kongress, kui see muutunuks regulaarseks, oluks õieti juba eestlaste kolmas mitteametlik esindus, sest mõneti täitsid tollal "parlamendi" funktsioone ka Aleksandrikooli peakomitee ja abikomiteede "suurkoosolekud" ning ka Kirjameeste Seltsi kui ülemaalse organisatsiooni üldkoosolekud.

Seetõttu on ka üsna mõistetav, et just Kirjameeste Selts võttis enda hooleks Peterburi-delegatsiooni organiseerimise; just selle seltsi koosolekul aprillis 1881 otsustati avaldada oma leina ja samuti lojaalsust valitsevale keisrile saatkonna kaudu, kes "hõbepärja õntsa keisri hauale toimetavad ja ustavuse adressi kohaliste ülemuste loaga armulise keisri herra Aleksander III. jalgade ette kõige alandikumalt mahapanevad". Samal koosolekul otsustati pöörduda ka teiste eesti seltside poole.⁶⁴ Niisiis käitus Kirjameeste Selts tõepoolest eestlaste keskorganisatsiooni või esindusena. Seetõttu oli ka Jakob Hurdal südamel eelkõige selle ühenduse saatuse ja ta katsus seda igati poliitilistest kahtlustustest puhtaks pesta.

Kuidas aga märgukiri tegelikult teoks sai, kes selle siiski koostas?

Mõnesugust valgust dokumendi saamisloole heidab Tartu Põllumeeste Seltsi aktiivse tegelase Mart Miti elulugu. Tema nimetab saatkonna ja märgukirja saatmise algatajaks Kölerit, otsesteks koostajateks iseennast, Vesket ja Kölerit. Viimane olevat soovitanud astuda kontakti Kalevipoja seltsiga Virumaal, vist siis viimaste kogemuste pärast palvekirjade koostamisel. Selts olevatki saatnud omapoolselt Mitile ja Veskele kutse tulla Virumaale asju arutama ja kuulama, kuidas "nende saadikuid keisrist nii lahkeste vastu oli võetud".⁶⁵ Muudest

⁶³ Raskesti tõlgitav termin – täpne tõlge oleks vist "põhikorrareform". Mõeldud on provintside omavalitsussüsteemi, mida ohustas valitsusringkondade ideed laiendada semstvot.

⁶⁴ Protokoll Eesti Kirjameeste Seltsi XXVI. koosoleku üle 15. aprillil 1881 Vanemuise saalis Tartus. – Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1881. Tartu, 1881. Eesti Kirjameeste Seltsi protokollid, lk. 15.

⁶⁵ Mitt, M. Elu lugu Aia luguga ühendatud viisil kirja panema hakatud. KM, EKIA, Koopiad, m. 65, lk. 143.

allikatest selgub, et Veske ja Mitt külastasid tõepoolest Kalevipoja seltsi, nimelt 17. mail ja esinesid seltsi koosolekul ka kõnedega; samal päeval olevat toimunud salajane nõupidamine, millest võtsid osa mainitud ja mitmed seltsi liikmed.⁶⁶ Mitt märgib tema ja Veske peamise vastuvõtja ja informeerijana kooliõpetaja Aleksander Friedrich Raudkeppi, kiites seltsi tegelastest veel tublimateks tapalast Jakob Juutmanni ja kooliõpetaja Mihhail Lindenbergi abikaasat, talupoegade palvekirjade tõlkimise pärast hiljem kohtu alla sattunud Elisabet Lindenbergi. Nende informatsiooni kohaselt olevat keisriproua öelnud: "Saatke aga palvekirju!" Arvestades Raudkepi jt. ettepanekuid olevatki siis Veske ja Mitt kirja pannud punktid selle kohta, "mis meie maa seadluste parandamiseks sünniks üles võtta"; kirjapandu olevat suure saladuskatte all saadetud Kölerile läbivaatamiseks ja täiendamiseks.⁶⁷ Kui Miti informatsiooni uskuda – ja tema poolt kirjeldatud käik on vägagi tõenäone – oli märgukirja "füüsiline" peaautor Veske, kes oli ju ka keisrile esitatud truualamlusaadressi koostaja. Puuduliku kirjaoskuse tõttu võis Mitt ise aidata vaid ideede ja soovidega. Et märgukirja projekt valmis Tartu–Virumaa–Peterburi liinil, on üsna usutav. Nii Veske kui ka Mitt olid sel ajal üldse väga aktiivsed ning Tartu kandi taluperemehed, nagu märgitud, hästi organiseerunud. Nende mõjukuse tõestuseks on ka tugev esindatus juunisaatkonnas. Et esmane impulss memorandumi esitamiseks keisrile saadi Kölerilt, on samuti usutav. Õuekunstnik Köler asetas ju oma tegevuses algusest peale põhilootuse sellele, et eestlaste soovid ja nõudmised jõuaksid kohalikest baltisaksa võimukandjatest mööda minnes troonini. Faktide kiuste jaksas Köler elu lõpuni uskuda, et keskvalitsus võtab midagi ette siinsete agraarolude kohendamiseks eesti talumehe huvide kohaselt.

Mis puutub Carl Robert Jakobsoni, siis pole muidugi hästi kujutletav, et see tollal nii aktiivne liider märgukirja tegemises informeeritud polnud, aga kui võrd tema või teiste Viljandimaa ja Pärnumaa tegelastega otseselt koostamise ajal sidet peeti, selle kohta puuduvad andmed. Võimalik, et Viljandi- ja Pärnumaa jäid tõepoolest pisut kõrvale, sest konspireerimisvajaduse tõttu ei saanudki tegelik koostamise protseduur haarata liiga laia inimesteringi ega geograafilist ala. Mitt ei maini Jakobsoni nime seoses märgukirja teksti koostamisega üldse. Nõnda siis nähtavasti polnudki Jakobsoni programmi eredaimaks kajastuseks peetud dokumendi autoriks Jakobson.

Hoolimata sellest, kes märgukirja punktid kirja pani, olid eestlaste emantsipatsiooni soodustavad soovid ja nõudmised juba õhus, neid arutles ajakirjandus, seejuures muidugi Sakala, aga mitte ainult. Et märgukiri oli eestlaste tõeliste vajaduste ja taotluste peegeldus, seda püüdis saksa avalikkusele selgeks teha ju ka Jakob Hurt. Toivo Raunal on seega õigus kõnelda eestlaste tollasest põhiliselt ühtsest ideoloogiast. Märgukirjas formuleeritu jäi päevakorrale kuni eesti avalikkuse radikaliseerumise ja taaspolitiseerumiseni pärast venestamisega 1905. aasta revolutsiooni eelõhtul ja ajal.

⁶⁶ Vassar, A. "Kalevipoja" selts Virumaal, 201.

⁶⁷ Mitt, M. Elu lugu, lk. 143–144.

LÕPETUSEKS

Eestlaste saatkond Peterburis 1881. aasta juunis ja reforminõuete esitamine valitsusele koos huvigruppide erineva reaktsiooniga sellele on sündmusi, mille kaudu on hõlbus mõista Eesti tollase poliitilise kultuuri ja kodanikuühiskonna arengutaset ning iseärasusi.

Märgukirjaga seonduv osutab sellele, kuivõrd kindlalt baltisaksa aadel pidas end provintside ainsaks tõeliseks esinduseks, kellel on õigus suhelda keskvalitsusega ja kes on kutsutud hooldama kohalikke alamkihte. Selles veendumuses toetasid aadlit saksa keskkihid, sealhulgas haritlaskond, mida kajastavad ka eelnevalt iseloomustatud ajakirjanduslikud reaktsioonid eestlaste aktiivsusele. Vastavaid poliitilisi hoiakuid ja käitumismalle toetas baltisakslaste hea organiseeritus. Peaaegu kogu sakslaskonda haaravasse organisatsioonisüsteemi kuulusid nii vanad seisuslikud korporatsioonid eesotsas rüütelkondadega kui ka uued vabatahtlikud ühendused, mis küll soodustasid seisustevahelist suhtlemist, ent jätsid põhiliselt alles piiri põlisrahvaga *resp.* talurahvaga. See süsteem seisis vastu tsarismi unifitseerimistaotlustele kohaliku enesemääramise ja euroopaliku kultuuri nimel, ei leidnud aga positiivset ajakohast lahendit suhetes põlisrahvaga. Viimaste omaalgatuse laienemist kalduti pidama kas vene nihilismi või keskvalitsuse baltivaenulike ringkondade ässitustöö viljaks. Samal ajal oli keisrikoda ja saksasõbralikum osa vene kõrgametnikkonnast ikka baltisaksa rüütelkondade ja nende autonoomia ainus lootus ning tugi, kellelt taotleti abi ka kohaliku "mässu" vastu.

Ja sinna sihtisid eestlased nüüd oma löögi.

Sündmus ei näita mitte üksnes eri huvidega gruppide ja kihtide kokkupõrget, vaid ka idee- ja mentaliteedikonflikti. Küsimus oli eesti ühiskonnas koos rahvuslusega tärganud uues arusaamas põlisrahva rollist, mis kajastas kogu Euroopas Prantsuse revolutsioonist alates levivat rahva suveräniteedi printsiipi. Märgata võib ka teatud paralleeli soome fennomaanide ideede ja poliitikaga, mida viimaseaegsetest autoritest on realistlikult ja väga mitmekülgset analüüsinud näiteks Ilkka Liikanen⁶⁸. Tunnustades r a h v a määravat rolli riikide ja ühiskonna arengus üldse, kujutasid oma poliitilist mõjuvõimu laiendavad fennomaanid end k o g u r a h v a esindajatena ja r a h v a t a h t e väljendajatena; neile andis selleks toe ja õigustuse organisatsiooniline baas soome rahva seas, s.t. omaalgatuslike organisatsioonide võrgu kujunemine, veenab meid Liikanen. Nõnda oli lugu ka eesti rahvusliku liikumise liidritega. Muidugi olid Soome olud tohutult erinevad: fennomaanid osalesid maapäeval ja pretendeerisid varakult oma partei loomisele. Ometi hakati eestlastegi seas juba Aleksandrikooli liikumisega 1870. aastail ette valmistama mingi lokaalse eelpoliitilise partei

---

⁶⁸ Liikanen, I. Fennomania ja kansa. Joukkojärjestymisen läpimurdo ja Suomalaisen puoluen synty. Helsinki, 1995.

moodustamist ja siingi hakati esinema põlisrahva, tegelikult üldse r a h v a (mitte-aadli, mitte-eliidi) nimel.

Saatkond ja märgukiri 1881. aastast on üsna ere näide sellest, et eestlaste rahvuslikud liidrid pidasid end rahva tõelisteks, legitiimseteks esindajateks vastandina formaalsete seaduste järgi esindusena toimivatele rüütelkondadele; memorandumi nõuded kuulutasid nad r a h v a t a h t e väljenduseks. Rahva esindajatena võisid ja julgesid eesti tegelased käituda vaid seetõttu, et nende seljataga olid omaalgatuslikud ühendused, et oldi seitsmeteistkümne eesti seltsi saadikud. See imponeeris ka saksa ja vene ajakirjandusele. Õige on, et seltsides hoiduti nn. põhikirjavastasest tegevusest avalike koosolekute päevakorra mõttes, aga võimukandjad ei saanud kontrollida ja suunata kokkutulekute üldist vaimu ega seda, millest räägiti koosolekute vaheaegadel, kuluaarides ja einelaudades. Seltsid andsid kohalike tegelaste aktiivsusele kindla sihi ja toetasid üldtunnustatud juhtide aktsioone; nad kujundasid koos ajalehtedega eesti avaliku arvamuse.

Just organisatsioonide toel hakkas eestlasest kujunema kodanik, ehkki ta kõrgemate kihtide ja ametnike silmis polnud ikka veel muud kui vähearenenud konformistlik talupoeg või truu riigialam. Sedagi ta oli, aga samas ka midagi muud. Alati ei saanud võimukandjad arugi, mis toimub; nad ei mõistnud, et survele vaatamata ja sageli ülimalt lojaalsete loosungite varjul on "allpool" kujunemas uued institutsioonid ja kodanikuühiskond, mis vohava kasvajana tungib isevalitsusliku-seisusliku ühiskonnakorralduse kudedesse.

THE MEMORANDUM OF ESTONIAN SOCIETIES TO THE RUSSIAN EMPEROR IN 1881 – AN ATTEMPT TO PARTICIPATE IN “REAL” POLITICS

Ea JANSEN

The reception of the representatives of 17 Estonian societies by the Russian Emperor Alexander III in St. Petersburg in June 1881 together with the opportunity to present the government a memorandum with the reform proposals of Estonian national leaders has attracted the attention of several generations of Estonian historians. The text of the memorandum, evaluated by Toivo U. Raun as the “major document of the national awakening era”, has been published in various textbooks and elsewhere. However, until now it has not been the object of a special study. Usually historians have been contented with the statement that the memorandum reflected the radical and Russophile views of a group of the leaders of the national movement headed by the newspaper editor Carl Robert Jakobson. The author of this paper stresses the need to discuss the background as well as the significance of the memorandum and the delegation in a broader

perspective: from the point of view of the stage of maturity of the emerging Estonian civil society and the possible politization of Estonian national movement, based on activities of voluntary associations and Estonian newspapers.

Comparing the requests of the memorandum of 1881 with the traditional petitions of Estonian peasants from the 1860s, the author points out that the differences are vital. The spirit of the 1881 memorandum reflected the rejection of the Baltic German dominance and the request for equality of Estonians with the Baltic German privileged strata in the political sense. The major political proposal was for the reform of the provincial self-government with an equal representation for the Estonians with the Baltic Germans (with the help of the Russian *zemstvo* institutions). Even more significant, may be, was the request for the unification of the three Baltic provinces into new administrative units according to the ethnic principle, on the basis of the areas populated by Estonians and Latvians. It was a challenge to the autonomy of the Baltic German *Ritterschaften* and preparation for national-territorial autonomy.

A testimony to the modern political character of the memorandum as well as of the delegation is, according to the author of the paper, the organizational background of the events: the delegates presented to the Emperor were not just humble peasants, but representatives of Estonian societies, which were a modern phenomenon. Despite continuous persecution by local authorities, the network of various voluntary organizations among Estonian population had expanded, and the election of the delegation for St. Petersburg served as a means for a further integration of different societies. This was also demonstrated by the initial intention to elect the delegates on an all-Estonian congress of rural township elders (*vallavanemad*). However, such an idea, meaning actually the intention to constitute a kind of a representative body, was suppressed by the local authorities.

Yet the Estonian Literary Society (*Eesti Kirjameeste Selts*), which was a strong organization uniting nearly all the Estonian intellectuals, succeeded in acting as a coordinating centre for various societies that elected the delegates. The peasants' agricultural societies were particularly active. Officially, the only function of the Estonian delegation was to mourn the deceased Emperor Alexander II and to extend a loyalty address to Alexander III. Yet in deep conspiracy, a memorandum was compiled with requests for reforms, meant as a political blow to the Baltic German authorities.

On the basis of an analysis of various sources that supply information on the delegation and the memorandum of 1881, including the reactions of the Baltic German, Estonian, Latvian, and Russian press, the author comes to the conclusion that under the cover of extreme loyalty the Estonian nationalist activists carried out a conscious political action. The Latvian newspapers approved the activities of Estonians, while the conservative Baltic German press condemned them as treason. The activists of Estonian voluntary societies had intruded the area that was officially considered to belong to the competence of

the legal representatives of the autonomous Baltic provinces: the corporations of the nobility (*Ritterschaften*). It was the area of the political relations of the Baltic provinces and the central government.

The presentation of the memorandum was not just a demonstration of a vague Russian orientation of Estonians, but of their intention to participate, in a cunning way, under the cover of the image of most loyal subjects, in "high politics". It was illusory, of course. The Baltic German authorities as well as the tsarist officials continued to regard Estonians and Latvians just as underdeveloped low-class people.